

alkotások forgalmazási jogdíja csillagászati összegekre rúgott. Mesélik, hogy maga Charlie sem volt rossz üzletember, de bizonyosnak látszik: nem ő srófolta fel az árakat, hanem a kereskedelmi cégek, melyek a remekiek fölött disználtak. A művész azt szereti, ha minél többen tekintik meg munkáit, s különben is: Chaplin vagyoni helyzetét egy-két millió már nem változtatta meg lényegesen.

A szűk esztendőkből rávettem magam az elérhető Chaplin-irodalomra. Két kiadványt ma is sűrűn elő szoktam venni, mert érdekes dokumentumok kaptak helyet bennük. Az egyik a francia Sadoul Chaplin életrajza, a másik Örkény István minisztrálisje. Előbbi — noha szempontjai érezhetően sematikusak és az elemzésben nem mindig érvényesül az ideológiai és esztétikai egység — sűrűn idéz a mestertől és emberközelsébe hozza őt az olvasóhoz. Az ars poetica meghatározása egyenesen elbűvölő: „Nem hiszek a technikában, a felvevőgép sétájában a filmesillagok orrlyukai és fülei körül. Hiszek a mozdulatokban. Hiszek a stílusban.” Az Örkény-füzet ismertető címlal íródott, ám ez is tartalmaz néhány beszédes adalékot. Érdemes idézni például abból a beszédből, melyet Chaplin 1954-ben mondott a Nemzetközi Békedíj átvételkor: „Szüntessük meg magunk körül... a kétségbeesés és gyilkos légkört, igyekezzünk kölcsönösen megérteni egymás problémáit, mert egy újabb világháborúban senki számára nem terem győzelem. Ezért arra kell fordítanunk minden erőnket, hogy visszatérjünk ahhoz, ami egészséges és természetes az emberben: a jóakarát szelleméhez, amely alapja minden ihletnek, mindannak, ami alkotó. Jó és nemes az életben.

Dolgozzunk mindnyájan a közös célért, a béke dicsőséges korszakáért, melyben minden nemzetre virágzás vár.”

cencháborújában. A MOKEP sorra bemutaz üzletnek a Chaplin-filmek vetítési licenccháborújában. A MOKÉP sorra bemutatta — illetve felújította — a klasszikus értékű alkotásokat. Cikkek, tanulmányok légiója vállalkozott az újraértelmezésre. A sír felé haladó Chaplin élőbb lett, mint valaha.

Nekem — a progresszivitás mellett — talán a játékoság nyerte meg leginkább a tetszésemet a színész-rendező műveiben. Chaplin vásznán semmi sem történik véletlenül: a burleszkben és a vígjátékokban lehetetlen improvizációra építeni, a gesztusok és a mozdulatok, a helyzetek és a mondatok mindig pontosan koreografáltak. Az *Aranyláz*, a *Nagyvárosi fények*, a *Cirkusz* és a többi film szituációját egy csillapíthatatlanul jókedvű kobold gombolyítja. A komikum csakúgy patakzik a jelenetekben, de az ötleteknek nincs verejtékszága — s ráadásul mennyi mindent kifejeznek egy életforma, egy magatartás, egy egzisztenciális küzdelem lényegéből! Szavakkal szinte lehetetlen visszaadni a játékoság összetettségét: csak egy-két példát hadd idézzek a chaplini mélység érzékeltetésére. A *Kölyök* kettőse — az utcai üveges meg az elhagyott gyerek — voltaképpen ősrégi trükkel akar boldogulni. A srác betöri az ablakot, patronusa meg felajánlja gyors szolgálatát. Az elcsépejt poén ül, de sajátos báj színezi át a produkciót: a leleményesség, a kiszolgáltatottság, a csakazértis, a kópesség eredeti mutatványát látjuk. A *Modern idők*ben Charlie az utcát rója: éppen nincs mit csinálnia. Felszed egy vörös rongyot — és a háta mögött már menetelnek is a tüntetők. Így kavar bonyodalmat egy botcsinálta forradalmár... Ebben a betétben főleg a kontrasztok ereje és az egymással ellentétes dolgok kapcsolódása a humor-

forrás, bár Chaplin a villanásnyi jelenetben is érzékelteti ok és okozat, szükségszerűség és véletlen dialektikáját.

A játékoság mellett Charlie Chaplin érzelmességét is eleven értéknek, lényeges esztétikai összetevőnek tartom. A csetlő-botló kisember sohasem támad: legfeljebb védekezik. Szinte gépiesen emeli a kalapját, amikor ismerőssel — vagy ismeretlen — találkozik. Vállalja az emóciókat és ez az ágában sincs szégyenkezni amiatt, mert érzékenyül. Segít — méghozzá önzetlenül, számítgatás nélkül — az elesetteknek: sorsársainak. Szeretné magához ölelni a világot. A békeség apostola ő, aki *A diktátorban* eképpen fogalmazta meg humanista elkötelezettségét: „Katonák, nem vagytok gépek, nem vagytok vágóhídi birkák. Emberek vagytok. Szívetekben él az emberiség szeretete. Ne érezetek gyűlöletet. Csakis azok gyűlölnék, akiket senki sem szeret. Akiket senki sem szeret, és akik torzlelkű emberek... Katonák! Ne harcoljatok a rabszolgaságért! Harcoljatok a szabadságért!”

Végül, de nem utolsósorban: engem mindig lefegyverzett Chaplin sokoldalúsága. A hetvenes évek vége felé elég sok fró-rendező, rendező-operator, színész-rendező stb. tevékenykedik a stúdiókban, a filmtörténet korábbi szakaszaiban azonban még nagyobb volt a munkamegosztás. A mulattatás őriása. Charlie új hagyományt teremtett. Nem elégedett meg azzal, hogy játszott és rendezett: forgatókönyveket is írt, zenét is szerzett a filmjeihez. Tehetségét a filmkészítés minden fázisában kamatoztatta — egymaga tartotta a hátán grandiózus filmépítményeit.

*

Közhelyszámba megy, bár abszolút igazság: a filmművészetnek a legkülönbözőbb korú, felfogású, érdeklődésű, felkészültségű nézők sorához kell szólnia. A filmféleségek és műfajok differenciálódása eléggé megosztja a publikumot: egyszerre, azonos időben „megcélozni” minden közönségréteget úgy szólván lehetetlen.

Chaplinnek ez a lehetetlen is sikerült. *A Cirkusz*t élvezi az is, aki utálja a manézs világot. *A diktátor* robbanó ötletfüzére a gyerekeket harsány kacajra készíti, az elmélyülésre hajlamos értelmiségi észreveszi a bohóckodás mélyén rejlő filozófiai tartalmat. Az *Aranyláz* a „milyen szép lenne” meséjét a kapitalista verseny lényegéről szóló példázattal fűszerezi — tehát a kisiknek és a nagyoknak egyaránt tartalmas szellemi táplálékkal szolgál.

„Művészi”, „kommersz”: nem túlságosan szeretem ezeket a jelzőket, hacsak lehet, elkerülöm használatukat. Chaplinre mindkét címke, mindkét minősítés alkalmazható. Művészi filmeket készített és a nézők tudottak a moziba, mikor alkotásait vetítették (vagyis kommersz-jellegű komédiákat forgattott).

A film országútja széles. Charlie Chaplin szinte minden ösvényt bejárt.

*

Szinte ijedten pillantok jegyzetem címe fölé: Búcsú Chaplintól. De hiszen én mégsem akarok búcsúzni tőle! És nyilván mások, a filmművészet igazi barátai sem akarnak!

Charlie Chaplin életének filmje nem pereget tovább. De a művei útítársaink maradnak. Gazdag öröksége az egyetemes kultúra értékes kincse.

A búcsú tehát jelképes. Chaplin kirekeszthetetlen a fejlődés folyamatából: velünk volt eddig, ezután is velünk marad.

Veress József

Balázs János:

Eccettel és írónnal

1. *Az életrajz.* Vannak öregemberek, akikről — a megélt életsors látható jegyeiből — valóságos életbölcselet olvasható le. S az sem kétséges, ha megszólalnak, bizonyos, hogy valami végleges és megfellebbezhetetlent mondanak a világ dolgairól. Nem öregkoruknál, hanem született szellemi hajlandóságuknál fogva, végsőikig individuálisak. Sztoikus kikököntethetlenséggel szemlélik a világot. Újat, meglepőt, olyat aminek ne lenne meghatározható helye gondolkodásukban, aligha sodor eléjük az élet hordalékos árja. Az embert és vívmányait, zavaros történelmét és bizonytalan jövőjét nem sokra tartják. Olykor már-már olyannak tűnnek, mint akik évtizedeket szántak bizonyos keleti filozófiák tanulmányozására. Teljességgel felülemelkedtek személyes életük esetlegességein, és idegenként tekintenek önmagukra. Megjelölt emberek ők, akiknek — ki tudja, hol? — késik és késik a megváltás. Annyiuknak nem is lesz része benne soha. Sivár, üres, elhagyatott, meddő teremtményekként múlnak ki.

Nem kétséges, hogy Balázs János is közéjük tartozhatott volna. Sorsa mégis annak a hitünknek a táplálója, hogy semmilyen emberi érték nem oszlik szét maradéktalanul, mielőtt egyáltalán napvilágra kerülhetne és megtestesülhetne. Balázs János kötetet bevezető önéletírása akárha a csüggettegek biztatására íródott volna: még az olyan mélységes mélyben leélt élet is, mint az övé volt, nyomot hagy a világban. Született tehetsége (helyénvaló, nem túlzó szó) nem enyészett el, hamut sem hagyva maga után. Képek százai örözik nyomát. Képek, amelyek egyben valamelyest cáfolatai is Balázs János életbölcseletének. Úgy tartotta — amint az önletrajzában olvasható —, hogy az életben több a gyűlölet, kevesebb a szeretet, több a megvetés, kevesebb az egymáshoz való közeledés, a megértésre való törekvés. Mégis, ebből az elégtelen szeretetből, elégtelen egymás iránti törődésből megkapott annyit, amennyi felszabadította tehetségét. Barátai, a cigánytelep értelmesebb fiataljai — akik közül egyet gyakran említ név szerint is: Zoltánt — feltámasztják benne az eltemetett festőt. Az utószó névtelenül megemlékezik egy építész-grafikusról is, akinek végül a felfedezés köszönhető. Írjuk le az ő nevét is: Szatmári Béláról van szó. Mert az ismeretlen zoltánok, a névtelenül, utalásszerűen is alig említett szatmári belák végül is a világ elenyészőnek tudott jobbik hányadát képviselik, akik nélkül minden rendű és rangú Balázs Jánosok nyomtalanul tűnnének el a nemlétbe.

2. *A versek.* Aligha tévedek, ha azt állítom. Balázs János valószínűleg minden szerkesztőtől visszakarta volna a költeményeit. Elsősorban a kezdetleges verstechnika miatt. Mégis, egy-egy gondolat frapáns, tömör képi megfogalmazása gyakran túlmutat költészete dokumentumérté-

(Folytatás a 21. oldalon.)

(Folytatás a 12. oldalról.)

kén. Úgy vélem azonban, hogy Balázs János írásai a festményeitől kapják jelentőségüket. Olyan szellemi holdudvart öveznek körül, amelynek tágasságában a festői életmű tisztábban, világosabban fénylik.

Nem arról van szó, mintha a versek a vizuális jelrendszer fogalmi megfelelői lennének. Kutatói feladat lehet a két önkifejezési lehetőség Balázs János örökségében mutatkozó eltéréseinek, hasonlóságainak feltárása. Elnagyoló rálátásban úgy tűnik, egy több irányú eredendő szellemi tehetség, más-más tartalmak kifejezésére szolgáló megnyilvánulási formáiról van szó.

A kötet második egységét képező huszonöt vers — nyilván szűk válogatásnak kell tekintenünk ezt a mennyiséget — tartalmi értékét a legtöbbjében fellelhető közös élményanyag adja. Az utolsó vers végén szinte úgy tűnik, ciklusba rendezett műveket olvastunk. Elcsodálkozunk, hogy ez az iskolázatlan ember a művészlét teljes bonyolultságát képes volt megfogalmazni. Tudja, érti, megszenvedti, tisztán leírja, magyarázza, mentségét keresi, próbálja elfogadhatóvá tenni a művészféle különbözősét fajától, a többi embertől. Ugyanakkor öntudattal viseli-vállalja másságát. Indulattal és szellemesen fricskázza kisebbítőit, művészetébe építi a világ ellenállását és mocskolódásait. Hitelesen vall az alkotás (= a festés) állapotairól. Csodáltl termékenységének másik oldalát is megmutatja: hogyan fogatkozik, ég el, üszkösödik egyre sokasodó képei között. Akik egyszer is látták testi valójában, képei között mesebeli szegényes odújában, a tűzhely hideg platnyiján kuporgó macskájával, éppen ezt a Balázs Jánost őrzik emlékezetükben: az elapadó, átszellemülő testet, s a gyarapodó életművet.

3. A festmények. A tizenhat képről is — a kötet harmadik egységében — leolvasható, hogy Balázs János festészetének is megvoltak az állomásai. Változásokon, átalakulásokon ment át művésze, míg teljesen birtokolta kifejezőeszközeit. Nyugodtan beszélhetünk fejlődésről. Azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert a naív művészeket olykor hajlamosak vagyunk eszközeikben eleve készeknek és munkáságuk általában rövid ideje alatt többé-kevésbé változatlan formavilágúnak tekinteni. Az állandóság és változatlanság mozzanata általában valóban jelen van művészetükben. Balázs Jánosnál különösen. De mi is ez az állandó mozzanat? Úgy gondolom, az a világvé, amelyben Balázs János képei megfogannak, s amely kialakult és végleges. A művészetében végbement változást-fejlődést annak a jobbra ösztönös, nyughatatlan törekvésnek kell tekintenünk, amely űzte-hajtotta, hogy ez a világvé minél maradéktalanabbul öltön formát a vásznon. Tanulságos például az 1968-ból származó *Kék virágok* és az 1975-ös *Erdőben* összehasonlítása.

A természeti-növényi világ felnagyítása már az előbbi képen megfigyelhető, de még alig lépi át a természethű ábrázolás határát, s a jelképiség árnyalatnyi jelenlétét is érezzük, ami a későbbiekben inkább kikutathatatlan titokzatossággá sűrűsödik. Az is kivehető, hogy a festőnek sajátos köze van a képen látható virágokhoz. Az utóbbi festményről már kiderül a viszony jellege. Balázs János úgy néz a természetre, mint az emberre, úgy jár benne, mint lelkes lények között. Számára a természet értelemmel és szellemmel feltöltött. Ezért a világ egy lapulevél vagy egy megbúvó gomba kalapja alól szemlélve is egyformán teljes: az élő és élettelen, a növényi és állati, valamint emberi szféra legfeljebb külső megjelenésében különbözik egymástól. Mindenekelőtt azonban egylényegűek és elválaszthatatlanok. Sajátos animizmus ez, amelynek gyökerei minden bizonnyal a cigány-folklorba kapaszkodnak. És talán mindannyiunknak fölrémlik gyermekkorunk háborítatlan idejéből.

Egy másik képtípusban, amelyhez talán a legjobb Balázs-alkotások tartoznak, egyetlen motívum sem jut kizárólagos érvényre. Semminek sincs bennük kitüntetett helye. Olykor még a képcímek sem igazítanak el afelől, hogy tulajdonképpen mi is a téma. Ezek a képek Balázs János-i értelemben vett világegészek. Laikus bölcséletében, amely meglepő olvasottságból — filozófiai művek ismeretéből is! — táplálkozik, a mindenség ismeretlen erők kaotikus, zűrzavaros küzdelme, amelyben gyakran a Jó és a Rossz sem állapítható meg biztonsággal, a kavargás célja és végső kimenetele pedig aligha. Ezért a világ gyakran mint szemléleti massa kerül a vásznaira. Valószínűleg ezzel és animizmusával függ össze fantáziájának a természeti formákat átlépő jellemző sajátossága, képi világának absztrakciója, sokszor nonfiguratív elemekből való építkezése; de időtlensége és a tér perspektíva nélküli szerepeltetése, illetve olykor a tér teljes eltűnése is ezzel magyarázható.

Észre kell, hogy vegyük a sajátos elentmondást. Balázs János széles körű tájékozottsággal rendelkezett az emberiség eddigi gondolatkinésében. Ebből az következne, hogy vezérgondolatokra, egy-egy eszmeszálra építkezik. (Bár erre is van példa, de ilyenkor sosem igazán átütő erejű festőileg.) Mint mondtuk, sokkal inkább egy sajátosan értelmezett világegész megfogalmazása felé törekedett. Viszont a „filozófiai” ismereteket nem kritikailag, tehát történetileg sajátította el, hanem az egymásnak megfelelőek értelmében: mintha például Platon, Kant, Nietzsche egyazon személy lenne, s ugyanakkor élt volna. Világos, hogy vannak egyedileg megfajthetetlen Balázs-képek. Ám világvévének tudományos igényű és teljességű feltárásával érteni fogjuk rejtelmessége okát, a Titok körüljárható lesz, mint egy totemoszlop.

4. Az utószó. Lapozgatom Balázs János

Ecsettel és írónnal című könyvét, amelyet F. Mihály Ida, a Magyar Nemzeti Galéria naívművészeti gyűjteményének vezetője állított össze és látott el utószó gyanánt értékelő tanulmánnyal. Lapozgatom a szép kötetet és nőttön-nő bennem a hiányérzet. S mivel sehogyan sem találom, amit megadni reméltem, kezdem azt hinni, hogy csupán az ünnepi alkalom (a karácsony) jelentette meg a kiadóval ezt az ajándékozásra igen alkalmas — mert ahhoz igazán elég a különlegesség, a kuriozitás —, meglepően olcsó albumot. Mert ami a kötettől elvárható lenne — a tudományosság —, azt nem teljesíti. Ahhoz túl kevés dokumentumot vonultat fel Balázs János ecsettel és írónnal alkotott életművéből, hogy akár emlékkönyvnek, akár tisztas „válogatottak” tekinthessük. Ahhoz pedig sokszor túlságosan primér, gyakran a leírás szintjével beérő, a kitekintést nélkülöző, a naív művészet sajátosságait, megítélésének nehézségeit alig érintő a zárótanulmány, hogy monográfiaként kezeljük. (Nem is beszélve a könyvészeti apparátus teljes hiányáról. Egy valamirevaló forrásjegyzékből például nem hiányzott volna, hogy Balázs János önéletírása a *Palócföldben* látott napvilágot még 1971-ben.) Egészében úgy tűnik, Balázs János életművének teljes feltárása még nem történt meg. Kérdés azonban, hogy ehhez adottak-e a feltételek. Ami az elméleti-esztétikai alapokat illeti, aligha.

A magyar naív művészet 1972-ben megrendezett nemzeti galériabeli nagy seregszemléje után a kritika lelkiismeretesebb hányada bevallotta zavarát. Nem is lett volna helyénvaló a kritikusi magabiztosság. Hiszen az elmélet (esztétika) bizonyosságával azt sem lehetett megmondani, hogy mit értsünk naív képzőművészetben. Az ítékezésben nem álltak készen az „objektív mércék s kategóriák” (Rózsa Gyula). Legfeljebb arra volt mód, hogy a rossz értelemben vett amatőröktől és dilettánsoktól megkülönböztessék a valóban művészi értékeket. Ahhoz tehát nem fért kétség, hogy a naív jelzővel ellátott művészeti irány értékeket hordoz. Nem az a kérdés, vajon kisebb értékeket-e, mint az ún. „magas művészet”. Sokkal inkább az, hogy mennyiben különbözik a jelző nélküli művészettől.

Nem valami gondolkodói pedantéria sürgeti a tisztázást. Ha a kritikusok táborában bizonyos fokú zavart emlegetünk, a széles közönség körében valószínűleg sokkhatás volt megfigyelhető. Akadtak például olyanok, akik arról beszéltek, hogy a képzőművészeti nevelés eddigi kevéske eredményét is romba döntötte a naív művészet körüli hírverés, teljes zavart okozva a közízlésben. Attól tartok, a közérdeklődésre számot tartó, s rövid időn belül keresett hiánycikké váló Balázs-kötet nem segít hozzá a tisztázáshoz.

Laczkó Pál *

*A szerző korábban Pál József néven publikált.